

обґрунтуванням доцільності впровадження представленої методики з опорою на дані математичної статистики.

Література

1. **Рудницька О. П.** Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посіб. / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2005. – 360 с.
2. **Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів** у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_1m/pg_ingrsl/index.htm
3. **Богин Г.И.** Обретение способности понимать: Введение в герменевтику / Г.И. Богин. - М.: Психология и Бизнес ОнЛайн, 2001. – 731 с.

УДК 378.016:74/76:78.01:[281.9:291.315]

Рибас Т.Ф.

СПЕЦКУРС «ЕСТЕТИКА ПРАВОСЛАВНОГО САКРАЛЬНО-ЛІТУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ» У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ВЧИТЕЛЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

В статті описано проблемне поле спецкурсу «Естетика православного сакрально-літургического комплекса» в содержанию профессиональной подготовки учителя изобразительного искусства.

Ключевые слова: *духовность, сакрально-літургический комплекс, иконопись, профессиональная подготовка учителя изобразительного искусства.*

Наша тисячолітня історія свідчить, що ми живемо в самобутній країні з великими духовними традиціями. Довершено й глибоко вітчизняні духовні та моральні пошуки втілювалися в православному мистецтві як універсальній формі духовного світу особистості, що зорієнтована на сутнісні основи буття. Заряд духовної краси, високі моральні прагнення до духовного ідеалу, закладені в православному мистецтві, залишаються актуальними для морально дезорієнтованого сучасного суспільства. Тому майбутньому вчителю потрібні ґрунтовні знання щодо духовного розвитку особистості засобами сакрального мистецтва.

Мистецько-естетичні характеристики іконопису детально опрацьовані в дослідженнях мистецтвознавців, філософів, богословів (В.Бичков, С.Булгаков, Н.Кондаков, В.Лазарев, О.Лосев, В.Соловйов, М.Тарабукін, Є.Трубецької, Л.Успенський, П.Флоренський); видатні педагоги (Ю.Азаров, Д.Водзінський, П.Каптерев, М.Пірогов, С.Рачинський, К.Ушинський та ін.) наголошували на пріоритетному значенні духовних цінностей у вихованні особистості, зокрема через мистецтво (І.Зязюн, Д.Кабалевський, М.Каган, М.Киященко, Л.Масол, Н.Миропільська, Н.Ничкало, О.Олексюк, О.Отіч, О.Рудницька, О.Сисоєва тощо), в тому числі й образотворче (Л.Васильченко, С.Коновець, Б.Неменський, В.Рашковська та ін.); оптимальні умови та шляхи педагогічного керівництва процесом інтеріоризації духовного досвіду особистості вивчали Т.Завадська, Г.Йєлов, Ф.Кеппел, Т.Левшенко, Г.Падалка, Г.Тарасенко, О.Щолокова та ін.

Проте, відкритою залишається проблема підготовки майбутнього вчителя до духовного розвитку особистості засобами образотворчого мистецтва. Мета статті – розкрити духовно-педагогічний потенціал змісту спецкурсу «Естетика православного сакрально-літургического комплекса».

Спецкурс «Естетика православного сакрально-літургического комплекса» вивчається майбутніми вчителями образотворчого мистецтва на п'ятому курсі, завершуючи цикл професійно-орієнтованих дисциплін: «Рисунок», «Живопис», «Композиція», «Основи кольорознавства», «Основи перспективи», «Художньо-прикладна графіка», «Декоративно-прикладне мистецтво», «Методика викладання образотворчого мистецтва», «Психологія мистецтва», «Історія образотворчого мистецтва». Крім професійно-орієнтованих дисциплін, для опанування спеціального курсу майбутньому вчителю образотворчого мистецтва необхідні базові знання з релігієзнавства, естетики та етики, що надає його змісту інтегрованого характеру.

Метою вивчення даної дисципліни є ознайомлення майбутніх учителів образотворчого мистецтва з православним мистецтвом у контексті української національної культури. Вивчення духовно-морального та естетичного аспекту релігійного мистецтва допоможе новій генерації

вчителів образотворчого мистецтва глибше збагнути витоки національної культури та ментальності. Педагогічний потенціал православної культури містить висоту богословської та філософської думки, піднесену красу сакрального мистецтва, сповненого любові до життя, до вічних цінностей, до рідного краю, своєї родини, віри, мови, культури.

У процесі вивчення спецкурсу «Естетика православного сакрально-літергійного комплексу» студенти розглядають такі проблеми: сутність і зміст духовності; значення православного мистецтва у розвитку культури та національної свідомості українського народу; синтез мистецтв у християнській традиції; історичні, богословські, естетико-мистецтвознавчі виміри сакрально-літургійного комплексу; православний іконопис, його функції та основні іконографічні типи.

За навчальним планом на спецкурс виділено один кредит (36 годин), з них: 12 годин – лекційних, 24 – індивідуальна та самостійна робота. Безумовно, для опанування нового, складного й незнайомого більшості студентів матеріалу необхідні не лише лекції, але й практичні заняття, тому ми застосовували різні види лекцій: вступна, тематична й заключна лекції, лекції-бесіди, лекції-презентації, лекції-дискусії тощо.

При укладанні та проведенні лекцій ми ґрунтувалися на відомих загально дидактичних вимогах: 1) науковість змісту; 2) врахування специфіки самостійного вивчення студентами предмета та рівня їхньої попередньої підготовки до засвоєння матеріалу; 3) накреслення шляхів використання здобутих знань у майбутній професійно-педагогічній діяльності; 4) установалення добре продуманої системи взаємин викладачів і студентів на лекції, яка визначається чітким і доступним викладанням курсу, створенням атмосфери доброзичливості і вимогливості, поступовим підвищенням рівня наукового викладу, методів теоретичного та мистецтвознавчо-педагогічного аналізу, стимулюванням активності й інтересу майбутніх учителів до матеріалу, що вивчається. Нижче коротко розглянемо зміст кожної лекції.

На першому занятті необхідно було довести студентам, що протягом двох тисячоліть християнство напрацювало безцінний педагогічний досвід духовно-морального та естетичного розвитку людини, який потребує впровадження у сучасну педагогічну теорію та практику. Носієм високих духовних цінностей є церковне православне мистецтво: архітектура, іконопис, фрески, церковна література, духовні пісні співи, твори декоративно-вжиткового мистецтва тощо. За допомогою знаково-символічної системи православне мистецтво передає інформацію так само, як і письмовий текст, мову якого необхідно знати, щоб сприйняти, зрозуміти й пережити його духовний зміст.

Ключовим поняттям даної лекції є поняття «духовність». Спочатку викладач пропонує студентам самостійно розкрити дану категорію на окремому аркуші паперу, що має діагностичну функцію, а потім пропонує декілька усталених у науці дефініцій, щоб у процесі дискусії дійти загальних висновків. Так, М.Лінде узагальнив, що інтелігенти розуміють під духовністю багатство культурного життя й наявність у ньому високих зразків. Люди релігійно-орієнтовані – прагнуть до Бога й моральних цінностей. Особи філософськи й творчо спрямовані – можливість або здатність здійснювати духовний пошук, творити нові цінності, пізнавати глибинні основи життя й світу. Соціально орієнтовані особистості під духовністю розуміють ігнорування матеріальних цінностей, здатність і бажання зробити щось для інших. Є люди, які духовність не розуміють, а вони її просто відчують. І нарешті є егоїсти, які зазвичай вважають духовність дурницею або, навпаки, силою духу, що дає змогу перемагати й притискати інших. Отже, духовність – позиція ціннісної свідомості, приналежна всім її формам – моральній, політичній, релігійній, естетичній і художній. Виховання духовності – це формування, насамперед, моральної свідомості – моральних норм, принципів, ідеалів, понять. Важливе значення для усвідомлення сутності поняття «духовність» належить самостійному опрацюванню майбутніми вчителями першоджерел (І.Ільїн, Л.Васильченко, М.Дунаєв, В.Зеньковський, В.Рашковська та ін.) [5].

Наступне заняття проходило у формі лекції-презентації, де студенти представляли результати своєї самостійної роботи, спрямованої на узагальнення знань про православне мистецтво України. Мета зустрічі – переконати студентів у відповідальності митця за свою творчість. У процесі спільних роздумів ми дійшли висновку, що давні русичі завжди пам'ятали про високу моральність мистецтва. Створювати таке мистецтво, за переконанням християн Київської Русі, могли лише люди, наділені високою духовною чистотою. На думку Єпіфанія Премудрого, ніхто не мав права братися за перо, «якщо мав не очищену думку внутрішньої людини». Жоден давньоруський живописець, зодчий, книжник не починав працювати, не помолившись про очищення душі, просвітлення серця й дарування розуму. Митець із душевним трепетом починав роботу, тому що був глибоко переконаний, що творіння його рук мають наповнитись Божественною енергією, котра через написане зображення переходить до людей, зцілюючи їхні тіла й душі. Більшість митців жили в монастирях,

спілкувалися з високодуховною братією і мали дар виражати Соборний досвід християнської свідомості. Звідси принципова анонімність православного мистецтва. Іконописець, зодчий або книжник не вважали себе авторами, а лише посередниками Вищої волі, що діє через них. Саме так середньовічна свідомість сприймала та розуміла роль художника, який визнавався майстерним перекладачем позаземного духовного знання на мову мистецтва. Найчастіше авторство належало не майстру пензля, а його безпосередньому замовнику – духовній особі, яка благословляла та надихала митця на те або інше творіння. Як правило, саме замовник, а не художник і не зодчий називалася творцем храму, ікони, розпису. Така традиція призвела до того, що практично не залишилося ніяких відомостей про майстрів, літописці зберегли лише окремі спогади про них (Андрій Рубльов, перший давньоруський іконописець Аліпій, про якого читаємо в Києво-Печерському патерику та ін.).

Третя лекція вирішує теоретико-методологічні завдання, де диференціюються поняття «комплекс», «взаємодія», «синтез» та осмислюється їх лексичне наповнення в різних галузях знань (педагогіці, психології, мистецтвознавстві). Так, «синтез» (від гр. *synthesis* – поєднання, сполучення, складання) – метод дослідження, вивчення предмета, явища, процесу) в цілісності, єдності, взаємозв'язку його частин. Відповідно поєднання різних елементів, частин предмета в єдине ціле (систему) характеризує практичну й пізнавальну діяльність. Синтез також розуміють як процес міркування, коли послідовно потрібно дійти положень, які мають бути доведені на основі попередніх. Синтез разом із аналізом – взаємообумовлені логічні методи наукового дослідження. Широкий лексичний простір поняття «синтез» ми концентруємо на естетиці, де воно розуміється як взаємодія, співробітництво, поєднання різних видів мистецтв, в результаті чого виникають різні типи синтезу, що склалися в мистецтвознавстві: синкретизм, співпорядкування, симбіоз, зняття, концентрація, трансляційне сполучення (Ю Борев) [2, с. 312 – 313]. «Комплекс (лат. *complexus* – зв'язок, сполучення, поєднання) – сукупність предметів, дій, явищ або властивостей, які складають одне ціле. В. Бичков доводить, що в боротьбі й у взаємодії християнського світорозуміння й античної культури формується принципово нова естетична свідомість, розробляються нові форми естетичного досвіду, складається нова художня культура, яка охоплює всі основні види мистецтва, що включаються в систему літургійного дійства [3].

Наступна зустріч із майбутніми вчителями присвячена сакрально-літургійному комплексу, який ми розглядали в контексті православної літургії Кіпріана Керна, який детально розкриває місце, роль, генезу та богослов'я комплексу. Так, В.В. Бичков виокремлює такі історичні періоди становлення сакрально-літургійного комплексу в контексті розвитку мистецтва Візантії:

I. У IV-VII ст. стверджуються основні принципи християнської духовності, починає формуватися *літургійна естетика* – своєрідна система художньо-естетичного оформлення храмового богослужіння, що активно сприяє реалізації церковного досвіду соборного прилучення віруючих до духовних сфер.

II. У VII – першій половині IX ст. відбувається становлення сакрально-літургійної функції образу (ікони): не тільки зображати, але й реально являти те, що зображується, – одне з сутнісних аспектів візантійської і православної естетики загалом, що зберігає своє значення до XX ст.

III. У другій половині IX-XII ст. формується головний богословсько-патристичний напрям естетики, всередині якого активно розвивається літургійна естетика й естетика аскетизму.

IV. Для останнього періоду візантійської естетики, що наступив після тривалого латинського завоювання, характерне протистояння двох ліній духовного розвитку: богословсько-містичного, представленого ісіхастами, та інтелектуально-раціоналістичного руху так званих «гуманістів», які орієнтуються на латинський (італійський) Захід.

Отже, до 1453 р. Візантія явила світові унікальну, глибоко духовну систему естетичної свідомості й художньо-естетичного досвіду. На теоретичному рівні були повно розроблені концепції символу, образу, знака, ікони, мистецтва, прекрасного (на всіх рівнях від чуттєвої до божественної краси), духовної насолоди, традиції, співвідношення вербального й візуального образів, наслідування тощо [3].

Безумовно, літургіка – складна й багатоаспектна дисципліна, тому для вчителів образотворчого мистецтва як фахівців і вихователів більшого значення набуває художньо-естетичні особливості православного образотворчого мистецтва – необхідної складової сакрально-літургійного комплексу, зокрема іконопису, що й складало предмет наступної лекції.

У православній культурі ікона ніколи не мислилася лише як твір мистецтва (В. Бичков, Л. Успенський, П. Флоренський, Є. Яковлев та ін.). Ікона, перш за все, віронавчальний текст, який покликаний допомогти пізнанню істини. Ікона є своєрідним вікном у духовний світ, тому вона має особливу мову, де кожен знак – символ (І. Язикова) [8]. Мета ікони – спрямувати всі наші почуття,

розум і волю до духовного розвитку, духовного самовдосконалення, бо іконопис втілює духовне, одухотворює земне, проявляє невидиме вічне, підносить думки й серце людини до духовного світу) [7]. Звідси підвищена духовність ікони, унікальна властивість її занурювати глядача у споглядальний, молитовний стан, одухотворювати його свідомість.

Найбільш повну картину поліфункціональності ікони змальовує В. Лепяхін, який розглядає такі функції: догматичну, віронавчальну, пізнавальну, свідоцьку (рос. – «свидетельскую»), проповідницьку, храмову, богослужбову, антропологічну, богословську, історичну, військову, нагадувальну, посередницьку, родову або сімейну, господарську, прикладну, священно-емоційну, молитовну, чудотворну, естетичну, літературну [4]. Безумовно, ікона як будь-яке мистецтво виконує педагогічну функцію як єдність дидактичної, виховної та розвивальної. Проте, на наш погляд, педагогічна функція в іконописному мистецтві має відбивати її сакральність, її духовний зміст, тому зміст педагогічної функції ми доповнюємо анагогічною. Останнє поняття вводить у науковий обіг В. Бичков. Він виходить, зокрема, з етимології слова “анагогіка”, що у перекладі з грецької означає “піднести” (“возвести”), тобто “ікона не замикає увагу глядача на собі, а підносить розум його..., сама є носієм *піднесеного*”, його втіленням [3] (див. більш детально у нашій статті) [6]. З огляду на це, ікона покликана переображувати, вдосконалювати розум, волю і серце людини.

На лекції-практикумі ми знайомимося з іконографічними типами зображення Христа і Богородиці. Ікони поділяються на шість основних іконографічних типів: Спас Нерукотворний; Спас Вседержитель (Пантократор); Спас на престолі; Спас в силах; Спас Еммануїл; Спас Благі Мовчання. Існує три основних типи іконографії Богородиці: Милування, або милуюча (гр. – Єліуса), Путеводительниця (гр. – Одигітрія), Та, що молиться (гр. – Оранта) [1]. Тут важливого значення набуває широке використання репродукцій церковного живопису та іконопису, фотоматеріалу із зображенням храмів, декоративно-вжиткового мистецтва, церковного одягу тощо. Студентам пропонується описати найбільш відомі й шановані зразки іконописного мистецтва за таким алгоритмом: 1) назва твору; автор, час створення; іконографічна школа, місце написання; 2) опис зображення; композиційне та художнє вирішення твору; назва іконографічного типу зображення; 3) історичне та художнє значення твору мистецтва; 4) іконописні функції твору; 5) особисте враження, що викликає споглядання твору мистецтва; 6) методика застосування його в професійній діяльності.

Отже, православне образотворче мистецтво є не тільки “кафедрою” знань, але й школою моральності й духовності. Духовний розвиток – це особлива лінія в житті особистості, тому вчитель образотворчого мистецтва має знати особливості процесу духовного розвитку школяра засобами образотворчого мистецтва, в тому числі й сакрального. Ознайомлення нового покоління вчителів із православною мистецькою спадщиною сприятиме кращому розумінню національного світогляду, усвідомленню витоків національної культури та менталітету, глибокому розумінню цінності православної культури. У перспективі необхідно розробити методичний аспект підготовки вчителя образотворчого мистецтва до духовного розвитку особистості школяра.

Література

1. **Алексеев С.** Энциклопедия православной иконы. Основы богословия священных изображений / С. Алексеев. – С-Пб : САТИСЪ, 2001. – 335 с.
2. **Борев Ю. Б.** Эстетика / Ю. Б. Борев. – изд. 4-е, доп. – М. : Политиздат, 1988. – 495 с.
3. **Бычков В. В.** Духовно-эстетические основы русской иконы / В. В. Бычков. – М. : Ладомир, 1995. – 366 с.
4. **Лепяхин В. В.** Значение и предназначение иконы / В. В. Лепяхин. – М. : Паломник, 2003. – 511 с.
5. **Рашковська В. І.** Православна образотворча спадщина в розвитку духовності майбутнього вчителя : [монографія] / В. І. Рашковська. – Полтава : АСМІ, 2002. – 372 с.
6. **Рибас Т. Ф.** Реалізація анагогічної функції сакрального мистецтва в естетичному розвитку особистості майбутнього вчителя (на прикладі чудотворних ікон Полтавщини) / Т. Ф. Рибас // Професійна підготовка вчителя музичного мистецтва від традицій до інновацій : [зб. наук. праць / відп. ред. О. О. Лобач]. – Полтава : ПДПУ імені В. Г. Короленка, 2008. – С. 168 – 171.
7. **Успенский Л. А.** Богословие иконы Православной церкви / Л. А. Успенский. – М. : Изд-во Западно-Европейского экзархата. Московский Патриархат, 1999. – 474 с.
8. **Языкова И. К.** Богословие иконы / И. К. Языкова. – М. : Изд-во Общедоступного Православного университета, 1995. – 212 с.